

Metonymic Nominations in Modern Ukrainian Biological Terminology

Mariia Kukharchyshyn

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;

Department of Ukrainian Applied Linguistics

Ivan Franko National University of L'viv, Ukraine

Email: mariafilolog@ukr.net

Abstract

Ukrainian terminology is one of the relevant areas within modern linguistic research, since no branch of human activity can exist without a codified, properly described and logically motivated term corpus. The relevant research issues in the Ukrainian terminology include the history of forming the national terminological systems, the deepening of term theory, the correlation of terminology with commonly used vocabulary, the ratio of national and borrowed units in modern terminological systems and the methods of creating terms.

The article examines the peculiarities of creating biological terms by the method of semantic change of commonly used words in the context of the national trend of term formation. In particular, the paper analyzes metonymic nominations in modern Ukrainian biological terminology, distinguishes productive models of metonymic transfers, and considers term compounds, the metonymic transfer of which is proven by the presence of the term - eponym. The study is relevant for further systematization and standardization of biological terminology.

Keywords: *term, Ukrainian biological terminology, metonymy, metaphor, eponymic terms, meaning.*

МЕТОНІМНІ НОМІНАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ БІОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Марія Кухарчишин

Анотація

Українське термінознавство – один із актуальних напрямів сучасних мовознавчих досліджень, адже жодна галузь людської діяльності не може існувати без кодифікованого, належно описаного, логічно вмотивованого термінного фонду. Серед нагальних проблем українського термінознавства – вивчення історії формування національних терміносистем, поглиблення теорії терміна, кореляція термінології із загальноживаною лексикою, співвідношення національного і запозиченого в сучасних терміносистемах, способи творення термінів.

У статті досліджено особливості творення біологічних термінів способом семантичної зміни загальноживаних слів у контексті національної тенденції термінотворення. Зокрема проаналізовано метонімічні номінації в сучасній українській біологічній термінології, виокремлено продуктивні моделі метонімічних перенесень, розглянуто терміносполуки, метонімічне перенесення яких засвідчує наявність терміна-епоніма. Дослідження є актуальним для подальшої систематизації та стандартизації біологічної термінології.

Ключові слова: *термін, українська біологічна термінологія, метонімія, метафора, терміни-епоніми, значення.*

У час глобалізації надзвичайної актуальності набуває проблема органічного розвитку української термінології. Питання творення термінів, їх гармонійного входження у пласт наукового вжитку й літературної мови загалом потребує пильної уваги мовознавців, адже кожний новий термін, запроваджений у певну галузеву терміносистему, має відповідати нормам і тенденціям розвитку української мови. Мовознавці одноставно підтримують думку, що творення термінів не відбувається спонтанно, це цілеспрямований, контрольований процес: “однією з суттєвих особливостей спеціальної термінології є те, що вона найбільш піддається свідомому втручанням носіїв мови в її творення, становить найбільш керовану групу лексики літературної мови” (Томіленко, 2015, с. 97).

Мова має достатньо законів і засобів для номінації нових понять, які з’являються у науці. За спостереженнями вчених, “творення термінів відбувається здебільшого шляхом семантичної деривації (метонімізації та найчастіше метафоризації як використання знака однієї предметної сфери на позначення іншої); запозичення; калькування з інших мов; морфологічних способів словотворення, часто із застосуванням інтернаціональних елементів, стандартних спеціалізованих морфем (терміно-елементів); абрєвіації й аналогії, а інколи і шляхом креації – створення абсолютно нового знака” (Селіванова, 2008, с. 66).

Впродовж останніх років в українському термінознавстві точаться дискусії щодо переваги національного чи запозиченого термінотворення. Слушною вважаємо думку П. Селігея про те, що в добу глобалізації українська термінологія повинна переймати не запозичення, а досвід інших мов творити і закріплювати в ужитку власні слова: “Самоусунувшись од власного термінотворення й ставши покірним споживачем чужих слів, ми, по суті, ставимо хрест на тих скарбах, які наша мова нагромаджувала століттями” (2008, с. 38). Одним із джерел збагачення термінного апарату власними мовними ресурсами є термінізація загальнонавжivanoї лексики, під час якої відбувається семантичне переосмислення значення загальнонавжivanoго слова на основі процесів метафоризації та метонімізації.

Метою цієї статті є аналіз біологічних термінів, що виникли внаслідок

процесу метонімізації одиниць загальномовного лексикону.

Метонімізацію як один із способів творення нових термінів різних галузей в українському мовознавстві досліджували О. Кринець (2014), О. Романова (2011), Н. Цісар (2007) та ін.

О. Тараненко визначає поняття метонімії як “а) семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об’єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) при відображенні в свідомості мовця; б) похідне значення мовної одиниці, утворене таким чином” (2004, с. 339).

Розглядаючи метонімію як засіб реалізації вторинної номінації, Л. Приблуда зауважує, що вона постійно перебуває на задньому плані порівняно з метафорою, яка набагато частіше постає предметом окремих студій лінгвістів, ніж метонімія, що «супроводжує» дослідження, присвячені метафорі, і лише в окремих випадках є центральним об’єктом мовознавчих студій. З огляду на семантичну природу й структуру метонімії це явище часто ототожнювали з метафорою або розглядали як її різновид (2020). Тож, варто передусім встановити відмінність між цими поняттями.

На думку О. Кринець різниця між метафорою й метонімією полягає в тому, що метафора створює образ, співставляючи один з одним два різних денотативних простори, тоді як метонімія здійснює перетворення на підставі співположення двох вербальних образів у межах одного й того ж денотативного простору (2015, с. 119).

Р. Дудок підкреслює, що метонімія позначає семантичний процес, де форма мовної одиниці “переходить” з одного референта на інший на підставі тієї чи іншої суміжної ознаки. Тому метафора – це передусім семантичний зсув у значенні, а метонімія – семантичний зсув у референції (2009, с. 213). Якщо метафора – це результат глибокого внутрішнього семантичного перетворення слова, то метонімія не стосується глибинної сутності вихідного, номінативного значення слова.

О. Селіванова вважає, що метонімія, як і метафора, є знаковим перенесенням, однак “метонімія ідентифікує предмет свого позначення, а метафора – характеризує його. Метонімія виявляється у перенесенні

позначень одного компонента події на інший, імені класу об'єктів на об'єкт цього класу, позначення частини на ціле й цілого на частину за суміжністю в межах однієї ситуації” (2008, с. 346).

Очевидно, що головна відмінність між метафорою та метонімією полягає в тому, що метафоричне відображення нового поняття в мові відбувається через асоціації за подібністю, а метонімічні перенесення реалізуються внаслідок асоціацій за суміжністю. Серед метонімічних перенесень у біологічній термінології виділяємо терміни, що виникли за асоціацією суміжності в напрямі:

– **процес** → **предмет**: *наплив* – ‘дія за значенням *напливати* – припливаючи, збиратися в якій-небудь кількості’ (СУМ-20, с. 1876) / потовщення округлої форми на стовбурі, гілках та корінні деревних рослин, яке утворюється внаслідок розростання, подразнення й ушкодження клітин камбію та тканин сплячих бруньок’ (СУБТ, с. 313); *підгін* – ‘дія за значенням *підганяти*’ (СУМ-11, т. 6, с. 413) / ‘сукупність швидкорослих деревних та кущових рослин, які вводяться до деревостою лісу для прискорення зростання та поліпшення форми стовбурів головної породи’ (СУБТ, с. 405); *закінчення* – ‘дія за значенням *закінчити* і *закінчитися*’ (СУМ-20, с. 977) / ‘кінцеві частинки, кінці чого-небудь’; *закінчення нервові* – ‘кінцеві утвори відростків нервових клітин, що передають збудження з нервового волокна на тканини й органи, які вони іннервують’ (СУБТ, с. 198).

– **предмет** → **процес**: *гниль* – ‘що-небудь розкладене, зруйноване гниттям’ (СУМ-11, т. 2, с. 93) / ‘розкладання або руйнування клітинної тканини живих і мертвих рослин’ (СУБТ, с. 142);

– **предмет** → **хвороба**: *іржа* – ‘1. Червоно-бурий шар на поверхні заліза, який утворюється внаслідок його окислення; 2. Плівка бурого кольору на болоті, там, де вода містить залізисті породи; 3. Про сліди, залишки чого-небудь, що діють гнітюче, шкідливо на когось’ (СУМ-20, с. 1250) / *біла іржа* – ‘хвороба рослин, яка зумовлена грибами з роду альбуго. На листках і плодах заражених рослин з’являються округлі білі плями. Хвороба названа так завдяки білому кольору та подібності зовнішніх пустул на захворювання, яке спричинюють базидіомікотові іржасті гриби’ (СДАМ, с. 36).

– **процес** → **результат процесу:** *забарвлювання / забарвлення* – ‘дія за значенням забарвлювати’ (СУМ-11, т. 3, с. 16) / ‘природне набуття певного кольору, його відтінку’ (СУБТ, с. 195); *забруднювання / забруднення* – ‘дія за значенням забруднювати’ (СУМ-11, т. 3, с. 29) / ‘виникнення в природному середовищі нових, не характерних для нього речовин, що шкідливо впливають на живі організми’ (СУБТ, с. 196); з’явився похідний термін *забруднювач* – ‘будь-який фізичний агент, хімічна речовина або біологічний вид, який надходить у навколишнє середовище чи виникає в ньому в надмірній кількості і зумовлює забруднення середовища’ (СУБТ, с. 197); *загальмовування / загальмування* – ‘дія за значенням загальмувати’ (СУМ-11, т. 3, с. 67) / ‘уповільнення, затримування росту, розвитку живих організмів, рослин через несприятливі умови’ (СУБТ, с. 197);

– **процес** → **метод:** *схрещування* – ‘дія за значенням *схрещувати* і *схрещуватися*’ (СУМ-11, т. 9, с. 903) / ‘гібридизація, один із методів селекції рослин і тварин...’ (СУБТ, с. 536); *годування* – ‘дія за значенням *годувати*’ (СУМ-20, с. 651) / *уявне годування* – метод, який запропонував І. Павлов для вивчення фаз шлункової секреції (ФТТС, с. 177).

– **процес** → **показник:** *споживання* – ‘дія за значенням *споживати*’ (СУМ-11, т. 9, с. 558) / *споживання кисню* – ‘сумарний показник активності дихальної системи’ (ФТТС, с. 165).

– **процес** → **стан, властивість:** *домінування* – ‘дія за значенням *домінувати*’ (СУМ-11, т. 2, с. 363) / ‘1. Здатність деяких видів займати панівне становище в екосистемі; 2. Переважання у гібридних організмів ознак одного батька над ознаками іншого’ (СУБТ, с. 166); *засвоювання* – ‘дія за значенням *засвоювати*’ (СУМ-20, с. 1043) / ‘здатність організму засвоювати потрібні йому речовини’ (СУБТ, с. 202).

– **процес** → **розділ науки:** *систематика* – ‘групування, класифікація предметів і явищ’ (СУМ-11, т. 9, с. 205) / ‘розділ біології, що займається класифікацією: групуванням за ознаками подібності та спорідненості сучасних та вимерлих організмів’ (СУБТ, с. 202).

Н. Цісар слушно зауважує, що “вивчення напрямів метонімних транспозицій у будь-якій термінології дає можливість не лише

структурувати терміни, що виникли внаслідок метонімії, та виокремити моделі метонімної номінації, а й з'ясувати внутрішньотермінологічну специфіку номінації нових понять” (2007, с. 59). Наприклад, характерною для біологічної номінації метонімною моделлю є **процес** → **рід тварин**: *перев'язка* – ‘дія за значенням *перев'язати, перев'язувати*’ (СУМ-11, т. 6, с. 148) / ‘рід хижих ссавців родини куницевих’ (СУБТ, с. 436). **властивість** → **рослина**: *солodka* – ‘яка має приємний смак, властивий цукрові, медові і т. ін.’; (СУМ-11, т. 9, с. 446) / ‘багаторічна трав'яниста рослина родини бобових, яка має різнобічну терапевтичну дію (СУБТ, с. 515).

Метонімії зв'язки характерні для терміносполук, що у структурі містять епонім – конкретизатор із позначенням особи, причетної до опису чи дослідження поняття, так звані терміни-епоніми: *Бора ефект, Герінга нерв, Гольця рефлекс, Кортійв орган, центр Верніке, Шваннівські клітини* та ін. До прикладу, термін *Шваннівські клітини* – клітини нервової тканини, що утворюють оболонку нервових волокон (БС, с. 649), містить прізвище німецького вченого Т. Шванна, який їх вперше описав.

М. Дзюба, убачаючи інтелектуальний потенціал власних імен – компонентів спеціальних назв в їхній здатності актуалізувати історичну, соціальну, культурологічну інформацію, увиразнювати зміст поняття, зазначає, що “прізвище науковця, яке є компонентом епонімічного терміна, добре знайоме фахівцям і виступає в конкретній метамові своєрідним кодом, шифром, указівкою на час, місце чи умови наукового відкриття” (2010, с. 58). Це зумовлює широке залучення найменування з компонентами-власними назвами до найменувань структур опорно-рухового апарату, серцево-судинної, нервової, травної, дихальної, видільної та інших систем.

Виявляємо і таку особливість, коли один компонент терміносполуки вмотивований власною назвою, а інший – значенням загальноживаного слова: *волокно Мюллера, тільце Гольджі, Лангерганса острівці, Гаверсові канали, решітка Пеннета*. Наприклад, *Лангерганса острівці* – ендокринна (внутрішньо секреторна) частина підшлункової залози і майже всіх хребетних тварин; представлена клітинами у вигляді

скупчень (острівців) (БС, с. 314), містить прізвище німецького вченого П. Лангерганса, який вперше їх описав, а також метафоризований компонент, що виник на основі значення загальноновживаного слова *острівці* – зменш. до *острів* – ‘ділянка суші, оточена з усіх боків водою’ (СУМ, т. 5, с. 446).

Спостерігаємо в біологічній терміносистемі також явище взаємодії метафоричного і метонімного процесів, наприклад лексема *носій* у загальноновживаній мові має значення ‘1. Робітник, що переносить багаж пасажирів на вокзалах, пристанях і т. ін.; 2. Той, хто наділений, володіє чим-небудь, є його виразником’ (СУМ, т. 5, с. 446) спочатку завдяки метафоризації мігрувала в біологічну термінологію зі значенням ‘людина або тварина, в організмі якої паразитують патогенні мікроорганізми, але клінічні прояви захворювання не проявляються’ (СУБТ, с. 332). Метафоризація відбулася на основі подібності функції – ‘здатність переносити що-небудь’. Завдяки метонімному перенесенню *особа* → *предмет* термін *носій* має також такі значення: ‘1. Білок, що є частиною клітинної мембрани і виконує функції експортера або імпортера іонів молекул; 2. Будь-яка ДНК або РНК, використовувана для осадження невеликої кількості ДНК чи РНК або додавана для блокування неспецифічного з’ясування у процедурах гібридизації; 3. Нейтральний матриксний матеріал, з яким можуть зв’язуватися реактивні групи; 4. Макромолекула, найчастіше білок, з’єднана з низько- або високомолекулярними лігандами; 5. Стабільний ізотоп у суміші з радіоактивним у методі мічених атомів’ (СУБТ, с. 332). Тому вважаємо, що утворення біологічних термінів відбувається не лише за допомогою метафори або метонімії в їхньому ‘чистому’ вигляді, існують також випадки, коли взаємодіють обидва способи переосмислення слів.

Отже, дослідження біологічних термінів, утворених способом метонімного перенесення засвідчує, що в біологічній термінології можна виділити продуктивні моделі метонімних номінацій, серед яких і загальнономвні, і специфічні, властиві лише біологічній терміносистемі. Процес метонімізації задіяний також у номінації біологічних термінів-епонімів. Виявлено приклади взаємодії метафоризації та метонімізації в процесах термінотворення, що демонструє здатність зберігати народну

основу біологічної терміносистеми української мови в добу глобалізації.

Список використаної літератури

- Дзюба, М. М. (2010). Епонімічні найменування в українській науковій термінології. *Українська мова*. № 3. С. 55–63.
- Дудок, Р. І. (2009). Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках: монографія. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана-Франка. 358 с.
- Кримець, О. М. (2014). Специфіка побудови й презентації гностичних образів спеціально-наукової картини світу політології. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія “Проблеми української термінології”. № 791. С. 118–121.
- Приблуда, Л. М. (2020). Метонімія як засіб реалізації вторинної номінації. *Virtus*. № 42. С. 135–138.
- Романова, О. (2011). Метонімія в українській швацькій термінології. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія “Проблеми української термінології”. № 709. С. 47–50.
- Селіванова, О. О. (2008). Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава : Довкілля. 712 с.
- Селігей, П. О. (2008) Чужого навчаємося, а свого цураємося... *Дивослово*. № 7. С. 36–40.
- Тараненко, О. О. Метонімія. *Українська мова: Енциклопедія*. – Київ : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. вид. 2-ге. С. 339–342.
- Томіленко, Л. М. (2015). Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови. Івано-Франківськ : Фоліант. 160 с.
- Цісар, Н. З. (2007). Метонімічні транспозиції у медичній терміносистемі. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія “Проблеми української термінології”. № 593. С. 57–60.
- Цісар, Н. З. (2008). Ономасіологічні аспекти вивчення метафори (на матеріалі медичної термінології). *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія “Проблеми

української термінології". № 620. С. 224–227.

**Список джерел ілюстративного матеріалу
та їх умовних скорочень**

БС – Біологічний словник: 2-е вид., перероб. і доп. / [ред. К. М. Ситник, В. О. Топачевський]. Київ : Головна редакція УРЕ, 1986. 679 с.

СДАМ – Калинець-Мамчур З. І. Словник-довідник з альгології та мікології: [для студ. вищ. навч. закл.]. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 399 с.

СУБТ – Словник української біологічної термінології / [ред. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко]. Київ: КММ, 2012. 744 с;

СУМ-11 – Словник української мови: В 11-ти т., Київ 1970–1980, т. 1–11;

СУМ-20 – Словник української мови в 20-ти томах online. т. 1-12.
<https://sum20ua.com/>

ФТТС – Фізіологічні терміни. Тлумачний словник / С. Н. Вадзюк, Є. А. Макій, П. О. Неруш, О. Г. Родинський. Тернопіль : ТДМУ; Укрмедкнига, 2005. 193 с.